

А. А. Мүлкаманова

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «КӘЛИЛА МЕН ДИМНА» СЮЖЕТТЕРІ

«Кәлима мен Димна» XVI ғасырда көне парсы тілінен түркішеге аударылды. Оны Темір әулетінің белгілі билеушісінің бірі Хүсейін Байқараның ұстасы Хүсейін Уәйіз Кашифи стиль жағынан әрлеп, түрлендіре тәржімеледі. Ұлы моғол патшасы Әкбар (1556-1605) билігі кезінде «Әнуар-и Сухайли» деп атаумен өзінің әуелгі тәркіні – Үндістанға оралды. Жаңа редакцияны патшаның уәзірі Әбу-л Фазыл жасаған еді. Енді жинақ «Ийари Даниш» – «Даналықтың алғашқы тетігі» деп аталды. Өзбек ақындары да «Кәлила мен Димнаның» бірнеше поэтикалық аудармаларын жасады. Мәселен, 1888 жылы түрік тілінен Фазылулла Исаұлы тәржімелеген нұсқа Ташкентте басылып шықты. 1966 жылы С.Фаниеваның жаңа аудармасы жарық көрді. 1889 жылы «Кәлила мен Димнаны» татар ғалымы Ғабдулғаллам Файзаханов өз тіліне тәржімелеп, баспадан шығарды.

Үнді жинағын қазақ тіліне аударушылар да болды. Бұл орайда «Кәлила мен Димнаның» жекелеген әңгімелерін өлеңмен аударған Шәді Жиһангерұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Майлықожа Шотанұлы, Нұралы Нысанбайұлы т.б. ақын-шайырлардың нәзира үлгісіндегі хикаядастандарын атаймыз. «Кәлила мен Димна» сюжеттеріне құрылған көптеген қазақ ертегілері бар. Сөйтсе де «Кәлила мен Димнаның» араб тіліндегі нұсқасынан тікелей аударған Сәдуахас Ғылманов пен Ғұбайдолла Ахметов есімдерін ерекше айтамыз. Өкінішке қарай, аталған екі аударма да әлі күнге баспа бетін көрген жоқ.

Ал 1962 жылы белгілі аудармашы, әдебиет зерттеушісі С.Талжанов «Кәлила мен Димнаны» орыс тіліндегі академик Н.Ю.Крачковский тәржімесінен қазақшалап, кітап етіп бастырды [1].

Әрине, үнді мысалдары қазақ жеріне тек шығыс сюжеттері арқылы ғана танылып қойған жоқ. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап И.А.Крыловтан аударған А.Құнанбайұлы, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы, Б.Өтетілеуов, С.Көбеев, С.Дөңентаев мысалдары қазақ әдебиеті мен оның оқырмандарын тың мазмұнды, уытты сатираға толы әрі қызғылықты әрі тағылым-тәрбиелік мәні жоғары шығыс жауһарларымен табыстырды. Әйтсе де, Қырылов мысалдарының көпшілігі Эзоптан аударылғаны есте ұстаған жөн. Ал үнді әңгімелері мен Эзоп

мысалдарының арасында үлкен мәдени байланыстың бары жоғарыда айтылды.

Мысалы, Эзоптың «Ауру арыстан, түлкі және бұғы» атты мысалын алайық [2, 153-154]. Әлем халықтарына кең тараған бұл ертегінің сюжеті «Кәлила мен Димнада» да бар. Үнді нұсқасында бұғының орнында есек, түлкінің орнында шибөрі ұшырайды [1, 185-187]. Осы әңгіме қазақтың «Түйе, арыстан, қасқыр және түлкі» атты мысал ертегісінде сәл өзгерген күйде кездеседі. Мұнда есек пен бұғының орнында түйе және төртінші кейіпкер қасқырдың қатысуы – ертегінің ұлттық сипатын айқындайды [3, 17, 194-200]. Себебі, зерттеуші жазғандай, «Италия мен Греция жерінде аңқау кейіпкер бұғы болса, Индияда сол бұғының міндетін есек атқарды, ал қазақ елінде аңқаулық, алаңғасарлық түйеге жүктеледі [1, 121].

Бұл үш шығармаға ортақ сарын, немесе мысалдың тәрбиелік мәні – аңғалдық пен ақымақтықты сынау. Адамға осындай ессіздіктен сақтанып, бейғамдықтан арылу жөнінде үгіт-насихат беру – көне сюжеттің басты идеясы. Ертегідегі негізгі мотивтің бірі – аярлық, алаяқтық. Гректердің мысалында және қазақтың мысал ертегілерінде бұл қызметті түлкі атқаратын болса, үнді әңгімелеріндегі кейіпкер – шибөрі. Олардың бұғыны, есекті яки түйені алдар сәттегі сылтаулары да түрліше өзгереді. Ауру арыстанға бұғының ішек-қарны мен миын алып келуге міндеттенген түлкінің бұғыға айтқан арбау сөзі мынадай: «Бәріміздің әміршіміз, мына менің досым арыстан ауырып ана дүниеге аттанғалы жатыр. Аңның ішінен өзімнің орныма кімді патша етіп қалдырсам екен деген ой оның мүлде тынышын кетірді. Қабанды – ақымақ, аюды еріншек, барысты рақымсыз, безер, жолбарысты – мақтаншақ, – деп топшылайды ол. Бойы болса алпамсадай биік, өзі ұзақ өмір сүреді, мүйізінен жылан, шаян әзірейілдей қорқады, ендеше бәрінен де патша болуға тек бұғы лайық-ау, деп шешті. Несіне көп әңгімелеп жатайын, үйғарымы – осы. Тәж-тахытқа енді сен иесің. Ести сала осы хабарды тұңғыш саған жеткізіп тұрған – мендей досың» [2, 154].

Ал «Кәлила мен Димнада» шибөрі есекке: «– Адамның аяғы баспаған, шөбі шүйгін оңаша орынды көрсетейін мен саған! Онда асыл тұқымнан шыққан, әдемі мәші (үрғашы) есек

тұрады. Ондай сұлу еш уақытта көрген емесің. Оған айғыр керек» – деп алдайды [1, 119]. Мұнда арыстан есектің құлағы мен жүрегін жеуді аңсайды. Қазақ ертегісінде түлкі түйені қыстың қаһарымен қорқытып, жабу іздеу керектігін айтады. Түйе бұған амал таппай тұрғанда түлкі: «Мен ақылын таптым, сен өзіңді он екі қойға сат, ендігі жолы әлгі қойлардың жүнінен мен саған жылы жабу сырып қоям» – депті. Түлкінің осы ұсынысын аңқау түйе қабыл алыпты» [3, 195].

Алғашқы екеуінде бұғы мен есек арыстанның алдына алдауға түсіп екі мәрте келсе, қазақ ертегісінде түйе ә дегеннен-ақ арыстанның құрбанына айналады. Үшеуінде де түлкі яки шибөрі арыстанға тиесілі етті өзі жеп аң патшасын тақырға отырғызады. Мысал мен ертегідегі бұл сюжет: Егер бұғы мен түйеде ми болса, есекте жүрек пен құлақ болса, арыстанның аранына өз аяғымен келер ме еді? – деген дидактикалық сарынды өзек еткенін көреміз. Қазақ ертегілерінде орыстан: – Миды кім жеген? – деп сұрағанда, түлкі: – Таксыр, түйеде ми болмайды, егер ми болса, ол өзін-өзі ажалға қимас еді ғой, – депті. – Дұрыс, ал енді көзі қайда кеткен? – дегенде, қасқыр жалтақтап сөз таба алмай, түлкіге қарапты. Осылайша түлкі түйені де, арыстанды да, қасқырды да бірдей алдап, мақсатына жетеді.

Қазақтың шығыс фольклорымен сюжеттік байланысы бар ертегілері туралы айта келіп, академик С.Қасқабасов: «Ескі үнділік сюжеттер Қазақстанда жаңғырып, сыртқы сипаты мен ішкі мағынасы жағынан мәнді өзгерістерге ұшырайды» [4, 210] деген еді. Зерттеуші бұл пікірін сюжеттері «Кәлила мен Димнадан» ауысқан «Сегізбай мен тышқан қыз», «Көгершіндер» және «Кім күшті» тәрізді ертегілері турасында білдірсе де, оның кей тұстарын жоғарыда сөз болған «Түйе, арыстан, қасқыр және түлкі» ертегіне қатысты да қолданса артық емес. Былай айтқанда, қазақта үнді ертегісінің сюжеттік желісі сақталғанымен, баяндау барынша ұлттық түр алған [4, 211].

Түйенің аңғалдығына байланысты тағы бір сюжет «Кәлила мен Димнаның» «Арыстан мен бұқа» атты тарауында әңгімеленеді. Мұндағы бас кейіпкерлер: арыстан, қасқыр, шибөрі, құзғын және түйе. Шынында бұл мысал қазақ ертегісіне қатты ұқсас. Алғашында арыстан мен түйе дос болса, аң патшасы оған тиспеуге, керісінше, қорғауға уәде береді. Бірақ құзғынның тапқан қулығымен, өздерінің қарнын тойдыру үшін әлгі үшеуі бірігіп, аңқау түйені арыстанның жемі етеді. Шарт бойынша әрқайсы өзді-өзін

құрбанға шалып, «менің етім дәмді» деп арыстанға ұсынғанда қалған үшеуі оның етін жамандауға тиіс болады. Әдеттегідей кезек түйеге келгенде ол: «Уа, патшам, менің етім дәмді, әрі жағымды, патшаны тойындыруға жетеді» – дейді. Сол арада қасқыр, шибөрі және құзғын үшеуі бірауыздан: «Сен шын сөйлейсің, ниетің адал, айтқаның да бұрыннан мәлім» – деп түйені жайратып салыпты-мыс [1, 241].

Кейінгі қазақ ертегісінің сюжетіні мен идеялық мәні үнді әңгімесіне барынша жақын. Байқағанымыз, қазақтың «Түйе, арыстан, қасқыр және түлкі» атты ертегісінде ежелгі үнді әдебиетіндегі тиектеу (рамалық) тәсілінің кейбір белгілері сақталған.

Үнді жинағының «Арыстан мен бұқа» тарауында тиектеуші әңгіменің бас кейіпкері – бұқа. Философиялық және дидактикалық мәні бар әңгіменің ішкі сюжеттері, яғни тиектелген әңгімелердің желісін үйлестіруші – тіні де осы бұқа жайындағы кеп.

Негізгі әңгіме бойынша, керуенге жегілген екі бұқаның (Шатраба мен Бандаба) біреуі жолда кездескен жылым батпаққа түсіп кетеді де, саудагерлер шығарып алса да әлсіреп жатып қалады. Бұқаның жанына қалдырған керуенші бір күннен соң зерігіп «Шатраба өліп қалды» деп саудагердің соңынан қуып жетеді. «Бұқа әлгі жерден шығып, басқа бір шөбі шүйгін, суы мол шалғынға барып тұрақтайды. Ол ұзамай оңалып, семіріп алады, қоңайған соң жерді тарпып, өкіре бастайды, сайды азан-қазан қылып басына көшіреді» [1, 210]. Бұл көрініс, әрине, аңдарға да, олардың өркөкірек, өресіз патшасы арыстанға да ұнамайды. Ал мұндағы арыстанды азғырушы қасқыр, түлкі яки құзғын емес, үнді жинағының бас кейіпкері, екі шибөрінің бірі – Димна. Көне үнді жәдігерінің негізгі тараулары осы Кәлила мен Димнаның (Каратака және Даманака) айналасына топтастырылған. Енді арыстан, қасқыр, шибөрі, құзғын және түйе туралы сюжетке келсек, бұл «Арыстан мен бұқа» тарауындағы көптеген рамалық, яки тиектелген мысал-әңгіменің біреуі ғана. Осындай сюжеттер қазақтың «Түйе, арыстан, қасқыр, түлкі және бөдене» атты ертегісінде де ұшы-райды. Мұнда бәрін алдаған түлкі тек бөденеден ған жер соғып қалады. Бұл эпизод «Кәлила мен Димнада» жоқ екендігі белгілі. Бірақ парсы-жәжік халықтарының «Түлкі мен қораз», «Бала қораз» сияқты ертегілерінде түлкі мен бөдене арасындағы сюжет көрініс тапқан. Анығында, қазақ ертегісі үнділік жинақтың құрылымдық, жинақтау әдістері мен идеясын сақтай отырып, соны сарындар қосқан. Оны біз үнді-тәжік сюжеттерінің кон-

таминациялануынан байқаймыз. Сондай-ақ үнді жинағындағы «Маймыл мен тасбақа» тарауларындағы аңқаулық, аңғалдық мотивтері қазақ ертегілерінде бірегейленіп, тұтастана баяндалатынын көреміз. Алайда, үнділерден ауысқан қазақтың ертегілік сюжеттері түпнұсқадан қатты алшақтамаған. Дегенмен, қазақтың мысал ертегілеріндегі түйе, түлкі, бөдене секілді кейіпкерлер образдық тұрғыдан барынша ұлттық реңге ие. Ертегіде кездесетін «түйенің жабуы», «түйенің ішек-қарнын тазалау» сияқты көріністер қазақ этногафиясының дәстүрлі хас белгілері.

М.Әуезов былай дейді: «Ондағы аңның бәрі де ескі үнді жұртының, ескі орыс ертегілерінің ішінде суреттелген аңдарша адам қауымындағы өрескел, қорқау мінездеріне мысал, аллегория ретінде бейнеленген болады. Арнаулы бір келеңсіз бітім тұлғаның қалпында кейіптеледі. Бұл алуандас ертегінің көптен көбі мысқыл ажуаның еңбек тартыс тәжірибесінен алады... Көп ел ертегілеріндегідей қазақта да талай ертегілерде бірнеше аң-хайуан бірге жүреді.» [5, 213].

Қазақ ертегілеріндегі шығыстық сюжеттердің контаминациялануы жөнінде шығыстанушы Б.Әбжет мынадай ой білдіреді: «Осылайша қазақ ертегісінің шығыстан енген үш мысалы ертегісінің сюжетінен құралғандығын, оның көркемделіп, ұлттық сипат, өзіндік бояуға ие болғандығын көреміз. Тәжік халқының хайуанаттар туралы ертегілері мен мысал-ертегілерін салыстырып қарағанда, қазақ ертегілеріне өте ұқсас келетіндігін көреміз. Сонымен бірге ешқандай өзгеріссіз қайталанатын ертегілерді де ұшыратуға болады» [6, 39].

Ғалым қазақ ертегілеріне «Кәлила мен Димнадан» енген сюжеттердің қатарына «Қу түлкі», «Тасбақа мен кірпі», «Түлкі мен әтештің сырлары», «Аю мен маса» сынды бірқатар мысал ертегілерін жатқызады. «Бұл әдеби байланыстар қазақ халқы ХІХ ғасырдан бастап отырықшылыққа бейімделіп, өзбек, тәжік, түркімен сияқты көрші елдермен қарым-қатынасы жиілей түскен тұста ауыса бастаған. Сол кезден бастап қазақ ертегілерінің тобын молайтқан деген тұжырымға келеміз. Себебі, мысал ертегілер қиял-ғажайып сияқты кең таралып, қатты өзгерістерге ұшырап отырмаған. Оған парсы, өзбек, тәжік және қазақ ертегілерін салыстыра қараған кезімізде көз жеткіздік» [6, 40], - дейді зерттеуші.

«Кәлила мен Димна» сюжеттері әлем халықтары әдебиеті мен мәдениетіне өлшеусіз үлес қосты. Үнді жинағы Европа мен Азияның көптеген ғалымдары өз тілдеріне аударып, зерттей

бастағаны да бірнеше ғасыр өтті. Әсіресе, орыстың Р.О.Шор, А.Я.Сыркин, И.С.Брагинский, И.Ю.Крачковский, И.П.Кузьмин, М.А.Ширяев, В.И.Кальянов, П.А.Гринцер, Е.Э.Бертельс, А.Балакин, М.И.Клягина – Кондратьева т.б. ғалымдары ежелгі «Панча-тантра» әңгімелерін бұрынғы Кеңес одағы халықтарына таныстыруда көп еңбек сіңірді және мысал-әңгімелердің құрылымдық, жанрлық ерекшеліктерін саралауда елеулі жетістіктерге жетті.

Қазақ арасына тараған үнді сюжеттерін өткен ғасырда В.В.Радлов, И.Березин, А.Алекторов, С.Көбеев, Ы.Алтынсарин т.б. жинаған ертегі, мысал, хикаялардан көруге болады. Кейбір шығыс сюжеттеріне құрылған фольклор туындылары «Айқап», «Дала уалаятының газеті», «Тургайсай газеті», «Түркістан уәлаятының газеті» беттерінде басылғаны белгілі.

Шығыс сюжеттері ұлы Абайды да қызықтырған. Ақынның «Мың бір түн» әңгімелерінің ізімен жазылған «Әзімнің әңгімесі», «Масғұд», «Ескендір» секілді шығармалары нәзира әдебиетінің үздік үлгілерінің бірі. Қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілі А.Байтұрсынұды үнді мысалдарының идеясын ұлтты тәрбиелеу мақсатына пайдаланды. Ақын көбінесе Европа әдебиетінің ықпалында болса да, оның шығыс мысалдарымен таныстығы болғандығы болғандығы шүбәсіз. Қазақ әдебиетінің жанрлық түрлерін жіктеген еңбегінде ол мысалдың сипаттамасын айта келіп: «Мысалдарға бұлайша түр шығарушылардың ең шебері Француз жұртында Лабунтен (Лафонтен), орыста Крылов болған. Олардан басқа ескі түрмен мысалдаушы шеберлер үнді жұртында болған, гректе (Эзоп), Румда (Бедір) болған. Крылов мысалдарының түрлері «Қырық мысалдағылар», Абай кітабындағылар, «Жиған-терген» деген Өтетілеуұлының кітабындағылар. Крылов мысалдарының ішінде Эзоптан, Лабунтеннен алғандары да бар» [7, 346] дейді. Бұған қарап, Аханның орыс жазу-шысының кітабын жай ғана аударып қоймай, ондағы мысалдардың түп-төркіні француз, грек, үнді жұртының әдебиетінде жатқандығын нақты біліп, ой көзімен терең саралай алғандығын байқаймыз.

Шығыс әдебиетінің бесігінде тәрбиеленіп, қисса-дастандарды тындап, оқып өскендігін ХХ ғасырда қазақ оқығандарының көбі айтқан. Әдебиетіміздің биік тұлғаларының бірі Ж.Аймауытұлы «Көркем әдебиет туралы» мақаласында былайша сөз тербетеді: «Қазақ бір жағынан Абайдың, Ахметтің, Міржақыптың нағыз дін бағыттағы өлеңдерін жаттап жүргенде, бір жағынан «Тотының тоқсан тарауын», «Мың бір

түнді» де «Бакытсыз Жамалды» да жақсы тыңдаған» [8, 250].

А.Сыркіннің «Кәлила мен Димнаның» тәржіме нұсқалары жайында айта келіп, «Бұл кітап барлық жерде, қайда барса да, мейлі ол будда яки мұсылман, христан яки иудей, діндер немесе атеист болса да, оқырманның рухани қазынасына айналды», - деген түйінді пікірлері «Панчатантаның» қазақ әдебиеті мен фольклорына да қосқан қомақты үлесін, елеулі ықпалын айғақтап тұрғандай. Тұжырымдап айтсақ, үнді сөз өнерінің бірде бір ескерткіші әлем әдебиетіне дәл «Панчатантра» тәрізді әсер еткен жоқ. Тағдыры таңғажайыптарға толы бұл кітап мың жылдықтар бойына дүние жүзі елдерін табындырған ең халықаралық шығарма болып келді. «Кәлила мен Димнаның» шығыс даналығының асыл қайнары атануы заңды да. Онда Шығыс пен Жерорта теңізі жағалауындағы түрлі халықтардың этикалық ілімдері жинақталған. Ерлік, еркөңілділік, жауапкершілік, достыққа адалдық, құт-береке және қанағат – осы шығармада дәріптелетін адам баласының негізгі қасиеттері [9, 6]. – дейтін шығыстанушы В.Абдоллаевтың пікірі де көне үнді жинағына берілген әділ баға деп санаймыз.

1. «Кәлила мен Димна» (Ауд. С. Талжанов). – Алматы: 1962.-306 б.
2. Басни Эзопа.(пер.ст. и коммент. М.Л. Гаспарова)- Москва: Наука, 1968.-154 с.
- 3.Қазақ ертегілері. 1-том.- Алматы: Жазушы,1957. - 272 б.
4. Қасқабасов С. Жаназық. (зерттеулер).- Астана: Аударма, 2002.-584 б.
5. Әуезов. М. 20-томдық шығ. жин. 18-том.-Алматы: Ғылым, 1985.-448 б.
6. Әбжет Б. Түркі және Иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер.- Түркістан: «Тұран» баспасы, 2008.- 258 б.
- 7.Байтұрсынұлы А. 5-томдық шығ. жин. 1-том.-Алматы: Алаш, 2003.-408 б.
8. Аймауытов Ж. 5-томдық шығ. жин. 5-том.-Алматы: Ғылым, 1999.- 304 б.
9. Абдоллаев В. Исторический процес «Калилы и Димны». Вестник КазНУ. Серия востоковедения. - Алматы: 2004, № 2(27).

В статье анализируются древнеиндийские сюжеты и мотивы, встречающиеся в казахских сказках. Предметом исследования является выявление сходства и особенностей композиции и сюжетов в сказках двух народов.

The article examines the ancient Indian themes and motifs found in the Kazakh fairy tales. The subject of this study is to identify similarities and features songs and stories in the tales of the two peoples.

Айнура Мустафаева

ИСТОРИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ МЫШЛЕНИЕ

Историзм и художественные отношения в историко-художественном произведении, а также структура этих отношений, являясь постоянным предметом споров в художественной публицистике, стала причиной появления различных мыслей и идей. Отношение разных вкусов, разных ракурсов мировоззрения к этой проблеме не дало возможности и по сей день правильно оценить этот вопрос. Но во всех идеях и мыслях по этому поводу существует единство историзма и современности, оценивание в художественном мышлении гармоничного подчинения первого второму. Значит, выступающие с разных точек зрения, даже те, которые против художественной деформации исторических фактов, напрямую или мысленно признавали большую роль исторической категории в достижении цели и идеи писателя.

Многовековая литературная история показывает, что историзм в художественном мыш-

лении в разные времена приобретал различные оттенки.

Модель отношения к истории в художественном процессе зависит не только от индивидуальности писателя, но и определяется факторами, зависящими от времени и обстоятельства. На самом деле, категория историзма является составной частью художественного мышления и можно найти ассоциативные параллели между периодическими изменениями в категории историзма и тенденциями в развитии художественной мысли. В категории историзма, как и в литературном процессе в целом, наблюдается то, как жизнь ступенчато переходит из превращенного легендарно-мифического предмета в палитре божественного представления в настоящий реальный мир.

История, превращенная в художественный предмет, считается одной из основных тем литературы. В чем причина такого неугасаю-